

Witold Jarno <https://orcid.org/0000-0002-5845-6057>

Uniwersytet Łódzki

e-mail: wjarnolodz@op.pl

Służba poborowa na obszarze Łódzkiego Okręgu Wojskowego nr VI w latach 1945-1946

Concruitment service in the area
of the Lodz Military District No. VI
in teh years 1945-1946

Abstrakt

Artykuł opisuje proces powstania, organizację i działalność wojskowej służby poborowej na obszarze Łódzkiego Okręgu Wojskowego w latach 1945-1946. Celem artykułu jest omówienie procesu organizowania tej służby i problemów z tym związanych, ukazanie zmian organizacyjnych w instytucjach tej służby zwanych w tym czasie rejonowymi komendami uzupełnień. Z uwagi na krótki okres istnienia okręgu nie jest to zadanie łatwe, podobnie jak przeanalizowanie działalności tej służby w okręgu i w poszczególnych komendach rejonowych. Powyższe problemy omówiono na podstawie literatury oraz dokumentów w zgromadzonych w Centralnym Archiwum Wojskowym.

Abstract

The article describes the process of creation, organization and activity of the military concruitment service in the area of the Lodz Military District in 1945-1946. The aim of the article is to discuss the process of organizing this service and the problems associated with it, and to show organizational changes in the institutions of this service, at that time called regional replenishment commands. Due to the short period of existence of the district, this is not an easy task, nor is it an easy task to analyze the activities of this service in the district and in individual regional replenishment commands. Due to the short period of existence of the district, this is not an easy task, nor

is it an easy task to present the activities of this service in the district. The above problems were discussed on the basis of literature and documents collected in the Central Military Archives.

Słowa kluczowe: służba poborowa, Łódzki Okręg Wojskowy, Armia Polska, organizacja armii

Keywords: conscription service, Lodz Military District, Polish Army, organization of the army

Służba poboru zajmowała się – i nadal zajmuje – administrowaniem oraz mobilizacją rezerw ludzkich dla potrzeb sił zbrojnych. Organizacja omawianej służby w pierwszych latach po zakończeniu II wojny światowej ulegała szeregu zmianom mającym jak najlepiej dostosować ją do realizacji spoczywających na niej zadań. Celem niniejszego artykułu jest ukazanie przemian organizacyjnych wspomnianej służby na Łódzkim OW¹ istniejącym w latach 1945-1946, omówienie struktury i zadań RKU, ich obszaru działania, obsady kierowniczej oraz działalności. Omówienia tych kwestii dokonano w oparciu o źródła archiwalne, które z uwagi na krótki okres istnienia tego okręgu i niekompletność materiału archiwalnego nie pozwoliły na opracowanie pełnej historii służby poborowej w Łódzkim OW, a jedynie na swoisty zarys zagadnienia.

Opracowywane w latach 1944-1945 plany rozbudowy WP wiązały się ściśle z procesem tworzenia na obszarach wyzwolonych spod okupacji niemieckiej aparatu poborowego, czym kierowało powołane w sierpniu 1944 r. Szefostwo Mobilizacji i Formowania, przekształcone dwa miesiące później w Szefostwo Mobilizacji i Uzupelnień. Pierwsze decyzje w sprawie tworzenia terenowych instytucji służby poborowej na obszarze tzw. Polski Lubelskiej podjęto już 5 sierpnia. Organizację i zakres działania pierwszych 17 RKU określiła wydana cztery dni później instrukcja². Do zasadniczych zadań wspomnianych RKU zaliczono: przeprowadzenie poboru, przydział poborowych do odpowiednich rodzajów wojsk zgodnie z rozdzielnikiem, administrowanie rezerwami ludzkimi oraz współpracę w tym zakresie z terenowymi organami administracji cywil-

¹ W tekście użyto następujących skrótów: CAW WBH – Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego, Dz.U. – Dziennik Ustaw, NDWP – Naczelne Dowództwo Wojska Polskiego, OW – Okręg Wojskowy, RKU – Rejonowa komenda Uzupelnień, RP – Rzeczpospolita Polska, sygn. – sygnatura, SG – Sztab Generalny, WBBH – Wojskowe Biuro Badań Historycznych, WP – Wojsko Polskie.

² W myśl instrukcji każda RKU miała się składać z pięciu referatów: Mobilizacyjnego, Poborowego, Ewidencji Oficerów Rezerwy, Przysposobienia Wojskowego oraz Gospodarczego.

nej³. Dalsza rozbudowa służby poboru nastąpiła na początku 1945 r. Rozkazem z 20 stycznia nakazano przystąpić do formowania przedwojennym obszarze II RP leżącym na zachód od Wisły kolejnych 41 RKU⁴. Ich powstawaniu towarzyszyło szereg problemów natury kadrowej, natomiast do ich faktycznego tworzenia można było przystąpić stopniowo wraz z przesuwaniem się linii frontu w kierunku zachodnim. W rezultacie powstawały one aż do maja 1945 r.⁵

Wraz z rozbudową aparatu poborowego, rozkazem NDWP z 1 lutego 1945 r. miano przystąpić do formowania sześciu OW mających objąć swym działaniem następujące województwa położone na dawnych ziemiach II RP na zachód od linii Bugu. Już w 1944 r. zaczęto przywracać przedwojenny podział administracyjny na powiaty i województwa, w oparciu o który NDWP określiło kształt terytorialny poszczególnych okręgów: Lubelski OW miał objąć swym działaniem województwo lubelskie i rzeszowskie, Krakowski OW – krakowskie i śląskie, Pomorski OW – pomorskie i gdańskie, Łódzki OW – kieleckie i łódzkie oraz Warszawski OW – białostockie i warszawskie, a jedynie Poznański OW obszar jednego województwa – poznańskiego. Sformowanie wszystkich OW zajęło kilka miesięcy, co wynikało z nie tylko z poważnych trudności organizacyjno-kadrowych, ale także z faktu, iż w I kwartale 1945 r. większość zachodniego obszaru dawnej II RP znajdowała się jeszcze w strefie walk frontowych, przez co formowanie OW musiało się – niejako z natury rzeczy – znacznie opóźnić⁶.

³ Dz.U. RP 1944, nr 3, poz. 14 i 1945, nr 4, poz. 15; B. Dolata, *O naczelnych władzach i instytucjach Ludowego Wojska Polskiego w latach 1944-1945. Zarys organizacji*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1964, R. IX, nr 4, s. 42-44; W. Jurgielewicz, *Organizacja Ludowego Wojska Polskiego (22.VII.1944 – 9.V.1945)*, Warszawa 1968, s. 130-131 i 396; idem, *Organizacja aparatu mobilizacji Ludowego Wojska Polskiego w latach 1944-1945*, „Myśl Wojskowa” 1965, R. XVI, z. 11, s. 59-65. Komendy kategorii I etatowo miały liczyć po 32 pracowników (w tym 22 wojskowych), zaś w komendy kategorii II po 29 osób (w tym 20 wojskowych).

⁴ Wśród nich było 37 RKU kategorii I i 21 RKU kategorii II.

⁵ Dz.U. RP 1945, nr 4, poz. 15; W. Jurgielewicz, *Organizacja Ludowego Wojska Polskiego*, s. 305-306; idem, *Organizacja aparatu mobilizacji*, s. 62.

⁶ CAW WBH, OW VII, sygn. IV.510.7.3, Rozkaz NDWP nr 23 z 1 II 1945 r., k. 3; W. Jarno, *Terytorialne władze wojskowe w Polsce w latach 1945-1949. Organizacja i działalność okręgów wojskowych*, Łódź 2011, s. 204-205; K. Frontczak, *Sily zbrojne Polski Ludowej. Przejście na stopę pokojową 1945-1947*, Warszawa 1974, s. 105-106. Gdańsk wraz z 6 powiatami województwa pomorskiego utworzyły dekretem z 30 marca 1945 r. województwo gdańskie, zaś istniejące od jesieni 1944 r. województwo rzeszowskie nadal działało nieformalnie, gdyż oficjalnie zostało utworzone dopiero dekretem z 7 lipca 1945 r.

Interesujący nas Łódzki OW powstał formalnie dopiero 20 kwietnia 1945 r., co stwierdza pierwszy rozkaz dowództwa tego okręgu: *Na podstawie rozkazu NDWP z 1 II 1945 r. zostało sformowane DOW Łódź i z dniem 20 IV 1945 r. pełni swe obowiązki*⁷. Jednak powstająca wiosną 1945 r. sieć RKU nie zawsze pokrywała się z granicami województw, tym samym z granicami OW. Dlatego NDWP rozkazem z 30 kwietnia dokonało modyfikacji ich granice tak, by każda z 58 RKU w całości wchodziła w skład jednego okręgu. Po tej korekcie Łódzkiemu OW podlegało 11 RKU, w tym dziewięć I kategorii i dwie II kategorii (różniły się etatami). Ich działalnością kierował w dowództwie tego okręgu Oddział Mobilizacji i Uzupelnień, a od sierpnia 1945 r. – Wydział Mobilizacyjno-Organizacyjny i Uzupelnień⁸.

Tabela 1
Rejonowe komendy uzupełnień w Łódzkim OW
w myśl rozkazu z 30 kwietnia 1945 r.

Rejonowa Komenda Uzupelnień	Kat.	Zasięg terytorialny
Kutno	I	pow. Kutno, Łowicz, Gostynin i Sochaczew
Skierniewice	I	pow. Błonie, Grójec, Rawa Mazowiecka i Skierniewice
Łódź-Miasto	I	m. Łódź
Łódź-Powiat	I	pow. Łódź, Brzeziny i Łęczyca
Łask	I	pow. Łask, Piotrków Tryb. i Sieradz
Kielce	I	pow. Kielce, Opoczno i Końskie
Pińczów	I	pow. Pińczów, Jędrzejów, Stopnica i Włoszczowa
Częstochowa	I	m. Częstochowa oraz pow. Częstochowa, Lubliniec i Radomsko
Ostrowiec Świętokrzyski	I	pow. Sandomierz, Opatów i Ilża
Wieluń	II	pow. Wieluń i Kępno
Radom	II	pow. Kozienice i Radom

Źródło: Dz.U. 1945, nr 4, poz. 15; CAW WBH, OW VI, sygn. IV.510.6.14, Rozkaz Szefostwa Mobilizacji i Uzupelnień do dowództwa Łódzkiego OW z 30 IV 1945 r., k. 8-9.

⁷ CAW WBH, OW VI, sygn. IV.510.6.8, Rozkaz nr 16 Dowództwa OW Łódź z 20 IV 1945 r., k. 14.

⁸ CAW WBH, Departament Poboru i Uzupelnień, sygn. IV.501.2.5, Wykaz RKU z 18 VIII 1945 r., k. 70; OW VI, sygn. IV.510.6.14, Rozkaz NDWP nr 92 z 13 IV 1945 r., k. 4-5 i Pismo Szefostwa Mobilizacji i Uzupelnień do Dowództwa Łódzkiego OW z 30 IV 1945 r., k. 8-9; K. Frontczak, *Siły zbrojne Polski Ludowej*, s. 115; W. Jurgielewicz, *Stan liczebny i organizacyjny Ludowego Wojska Polskiego w przededniu zakończenia drugiej wojny światowej*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1967, R. XII, nr 2, s. 187-188; idem, *Organizacja aparatu mobilizacji*, s. 60-61.

Również RKU wymienione w powyższej tabeli powstawały w różnym czasie, natomiast ich formowanie ukończono wczesnym latem. Zbiegło się to z zakończeniem II wojny światowej w Europie, w konsekwencji z podjęciem przez władze wojskowe decyzji o przeprowadzeniu demobilizacji polskiej armii. W ramach tego procesu 21 sierpnia 1945 r. kraj został podzielony na 122 RKU. Spośród nich 13 weszło w skład Łódzkiego OW obejmującego województwo kieleckie i łódzkie: na terenie pierwszego utworzono 5 RKU, a na obszarze drugiego 8 RKU. Do zadań każdej komendy należało: prowadzenie bieżącej ewidencji personalnej i ewidencji zasobów ludzkich według roczników, rodzajów broni, stopni i specjalności wojskowych, zawodów cywilnych czy wykształcenia cywilnego, jak również prowadzenie ksiąg ewidencyjnych koni i wozów dla potrzeb wojskowych⁹.

Tabela 2
Etaty Rejonowych Komend Uzuppełnień kategorii I-IV z września 1945 r.

Wyszczególnienie	Kategoria I etat 1/61	Kategoria II etat 1/62	Kategoria III etat 1/63	Kategoria IV etat 1/64
Oficerowie	12	11	8	7
Podoficerowie	11	8	8	7
Szeregowi	7	6	4	4
Pracownicy kontraktowi	3	3	3	3
Razem w jednej RKU danej kategorii	33	28	23	21

Źródło: CAW, OW IV, sygn. IV.510.4/A.343, Etaty RKU z 26 IX 1945 r.

Wprowadzono wówczas także podział RKU na cztery kategorie odpowiadające randze poszczególnych komend. W Łódzkim OW poszczególne kategorie otrzymały: RKU Kielce i Łódź-Miasto – kategorię I, RKU Ostrowiec, Radom i Skierniewice – kategorię II, RKU Busko, Częstochowa, Kutno, Łask, Łódź-Powiat, Opoczno i Piotrków Trybunalski – kategorię III oraz RKU Wieluń – kategorię IV. Pomimo wprowadzenia różnych kategorii wszystkie komendy miały jednakową strukturę wewnętrzną i składały się z czterech referatów (Mobilizacyjnego, Poborowego, Ewidencyjnego i Gospodarczego) oraz kancelarii, różniły się natomiast jedynie stanem obsady etatowej, gdyż w komendach:

⁹ CAW WBH, OW VI, sygn. IV.510.6.18, Zarządzenie MON z 21 VIII 1945 r. o reorganizacji RKU; Departament Poboru i Uzuppełnień, sygn. IV.501.2.5, Rozkaz z 9 VIII 1945 r.; Dz.U. 1945, nr 33, poz. 196; K. Frontczak, *Siły zbrojne Polski Ludowej*, s. 114-115; W. Jarno, *Terytorialne władze wojskowe*, s. 205.

kategorii I miało pracować po 33 ludzi, kategorii II – po 28, kategorii III – po 23 i kategorii IV – po 21¹⁰.

Reorganizacja sieci RKU z sierpnia 1945 r. oznaczała poważne zmiany w odniesieniu do Łódzkiego OW, gdyż w wyniku dostosowania granic tego okręgu do granic województwa kieleckiego i łódzkiego aż 6 powiatów tworzących do tej pory wspomniany okręg zostało włączonych do innych okręgów wojskowych: cztery powiaty do Warszawskiego OW (z RKU Kutno – powiat gostyniński znalazł się w składzie RKU Płock, natomiast powiat sochaczewski w RKU Grodzisk Mazowiecki, zaś z dotychczasowej RKU Skierniewice – powiat grójcecki utworzył odrębną RKU Grójec, podczas gdy powiat błoński wraz z powiatem sochaczewskim tworzył odtąd wspomnianą RKU Grodzisk Mazowiecki), jeden powiat znalazł się w składzie nowo powstałego Śląskiego OW (powiat lubliniecki z dotychczasowej RKU Częstochowa został włączony w skład RKU Tarnowskie Góry), a kolejny powiat włączono do Poznańskiego OW (powiat kępiński z RKU Wieluń znalazł się w składzie RKU Ostrów Wielkopolski). Reorganizacja sieci aparatu poborowego z sierpnia 1945 r. oznaczała także zwiększenie liczby RKU w Łódzkim OW z 11 do 13 poprzez utworzenie dwóch nowych: RKU Opoczno i RKU Piotrków Trybunalski, co pociągnęło za sobą poważne zmiany w kształcie terytorialnym poszczególnych komend uzupełnień, gdyż z dotychczas istniejących jedynie dwie nie zmieniły swych granic (RKU Ostrowiec i RKU Radom). Natomiast w przypadku pozostałych 9 komend uzupełnień podległych do sierpnia 1945 r. Łódzkiemu OW zmiany w omawianym zakresie miały poważny charakter. Oprócz wspomnianych wcześniej 6 powiatów włączonych w skład Warszawskiego, Śląskiego i Poznańskiego OW (zmiany w tym wypadku objęły RKU Częstochowa, Kutno, Skierniewice i Wieluń) – w ramach województwa łódzkiego: RKU Kutno przekazała powiat łowicki do RKU Skierniewice, RKU Łódź-Powiat – powiat łęczycki do RKU Kutno, zaś RKU Łask – powiat piotrkowski do nowo powstałej RKU Piotrków Trybunalski, do której włączono także powiat radomszczański z RKU Częstochowa. Natomiast w odniesieniu do województwa kieleckiego: RKU Kielce przekazała powiat konecki i opoczyński do nowo powstałej RKU Opoczno, zaś powiat jędrzejowski i włoszczowski z dotychczasowej RKU Pińczów włączono w skład zreorganizowanej RKU Kielce, podczas gdy powiat pińczowski i stopnicki utworzyły nową RKU Busko. W rezultacie w Łódzkim OW od

¹⁰ CAW WBH, OW VI, sygn. IV.510.6.18, Zarządzenie ministra ON z 21 VIII 1945 r., k. 121-124 i 133-138; Dz.U. RP 1945, nr 33, poz. 196; K. Frontczak, *Sily zbrojne Polski Ludowej*, s. 115.

sierpnia 1945 r. znajdowały się ogółem 27 powiatów: 15 powiatów z województwa łódzkiego (w tym jeden powiat grodzki) oraz 12 powiatów z województwa kieleckiego (w tym jeden powiat grodzki), którymi administrowało 13 RKU, z tego 8 w województwie łódzkim i 5 w województwie kieleckim¹¹.

Tabela 3
Rejonowe komendy uzupełnień w Łódzkim OW
od sierpnia 1945 r. do listopada 1946 r.

RKU (kategoria)	Powiaty podległej danej komendzie	Komendanci RKU w latach 1945-1946 (dane niepełne)	Adres (dane niepełne)
województwo kieleckie			
Busko (III)	pińczowski stopnicki	mjr Stanisław Lewkowicz 1945-1946	Busko, ul. Pińczowska 16
Częstochowa (III)	częstochowski	kpt. Wojciech Zawadzki, rtm. Ignacy Banaszekiewicz, mjr Józef Krasowski i mjr Leopold Ciołek w 1945 r. oraz mjr Stanisław Śwital w 1946 r.	Częstochowa, Aleja NMP 47
Kielce (I)	jędrzejowski kielecki włoszczowski	kpt. Gerard Kubica do X 1945 r. oraz mjr Ignacy Mikołajczyk od X 1945 r.	Kielce, ul. Wesola 29
Ostrowiec (II)	iłżecki opatowski sandomierski	kpt. Wojciech Lorenc do X 1945 r., por. Andrzej Miłosz od X 1945 do III 1946 r., por. Witold Staniszewski od III 1946 r.	Ostrowiec, ul. Reja 10
Radom (II)	kozienicki radomski	kpt. Bronisław Obtułowicz do III 1946 r., por. Zygmunt Stobiecki od III 1946 r.	Radom, ul. Malczewskiego 22, w 1946 r. ul. Słowackiego 7
województwo łódzkie			
Kutno (III)	kutnowski łęczycki	kpt. Walerian Drak do IX 1945 r., kpt. Jan Blaier do X 1945 r., mjr Jan Miedzialło do III 1946 r. i kpt. Józef Krawczyk od III 1946 r.	Kutno, Plac Pierackiego
Łask (III)	łaski sieradzki	kpt. Kazimierz Jasiński do XI 1945 r., mjr Józef Tyliński do III 1946 r. i kpt. Bolesław Orzech od III 1946 r.	Pabianice, ul. Żwirki i Wigury 33, potem ul. Sejmowa 2

¹¹ CAW WBH, SG WP, sygn. IV.501.1/A.143, Rozkaz NDWP nr 213 z 21 VIII 1945 r., k. 18-27; OW VI, sygn. IV.510.6.8, Rozkaz Dowództwa Łódzkiego OW nr 49 z 1 IX 1945 r. i nr 73 z 6 X 1945 r., k. 108.

Łódź-Miasto (I)	Miasto Łódź	Mjr Stanisław Łatka do V 1945 r., ppłk Eugeniusz Kerner do X 1945 r. i mjr Tadeusz Idzikowski od X 1945 r.	Łódź, ul. Legionów 21, od jesieni 1945 r. ul. Pomorska 18, zaś w 1947 r. ul. 11 Listopada 83, a potem ul. Wólczańska 17
Łódź-Powiat (III)	brzeziński łódzki	mjr Władysław Czajkowski do 16 VIII 1945, mjr Józef Wilk do VI 1946 r. i mjr Spiridon Zemsta-Dzibiński od VII 1946 r.	Łódź, ul. Śródmiejska 7, od jesieni 1945 r. ul. Pomorska 18, zaś w 1947 r. ul. 11 Listopada 83, a potem ul. Wólczańska 17
Opoczno (III)	konecki opoczyński	kpt. Marcin Nowicki do III 1946 r. i ppor. Jan Jaroszyk od III 1946 r.	Opoczno, plac Kościuszki 13
Piotrków Tryb. (III)	piotrkowski radomszczański	mjr Władysław Chmielewski w 1945 r. i por. Wiesław Delekta w 1946 r.	Piotrków Tryb., ul. Piłsudskiego 77
Skieriewice (II)	łowicki rawski skieriewicki	kpt. Antoni Donigiewicz do 30 V 1945 r., mjr Hipolit Potocki do III 1946 r. i mjr Bronisław Siwiec od III 1946 r.	Skieriewice, ul. Piłsudskiego 14
Wieluń (IV)	Wieluński	kpt. Konstanty Sikorski do IX 1945 r., kpt. Tadeusz Lacheta do VIII 1946 r. i por. Zdzisław Jaruga od VIII 1946 r.	Wieluń, Plac Legionów 1

Źródło: Ustalenia własne na podstawie akt Łódzkiego OW oraz akt Departamentu Poboru i Uzupelnień (CAW WBH, OW VI, sygn. IV.510.6.1; Departament Ponoru i Uzupelnień, sygn. IV.501.2.90).

Jednak, obsadzenie w RKU wszystkich stanowisk przewidzianych etatami 1/61-1/64 w realiach 1945 r. okazało się bardzo trudne, toteż już cztery miesiące później – zarządzeniem z 26 stycznia 1946 r. – zmniejszono ich obsadę o ponad 1/3. W tym celu wprowadzono nowe etaty nr 1/70-1/73, zgodnie z którymi obsadę w komendach kategorii I zredukowano do 19 osób, w komendach kategorii II i III – do 16, a w komendach kategorii IV – do 14¹².

W okresie istnienia Łódzkiego OW – to jest od sierpnia 1945 r. do listopada 1946 r. – pięć RKU obejmujących swym działaniem obszar województwa kieleckiego zajmowało pod względem powierzchni 46,9% (18053 km²)

¹² CAW WBH, SG, IV.501.1/A.149, Rozkaz NDWP nr 10 z 14 I 1946 r.; Departament Poboru i Uzupelnień, sygn. IV.501.2.8, Zarządzenie III wiceministra ON z 26 I 1946 r. o nowych etatach dla RKU; K. Frontczak, *Siłły zbrojne Polski Ludowej*, s. 115.

Tabela 4
Nowe etaty Rejonowych Komend Uzupełnień ze stycznia 1946 r.

Kategoria RKU	Nr etatu	Oficerów	Podoficerów	Pracowników kontraktowych	Razem w RKU danej kategorii
I	1/70	7	7	5	19
II	1/71	6	5	5	16
III	1/72	5	6	5	16
IV	1/73	4	5	5	14

Źródło: CAW WBH, Dep. Poboru i Uzupełnień, sygn. IV.501.2.8, Zarządzenie III wiceministra ON z 26 I 1946 r. o wprowadzeniu nowych etatów dla RKU.

tego okręgu, podczas gdy osiem RKU obejmujących swym działaniem województwo łódzkie – 53,1% jego powierzchni. Średnia wielkość jednej komendy uzupełnień wynosiła 2961 km². Większą powierzchnię miały cztery z pięciu komend w województwie kieleckim (RKU Busko, Kielce, Ostrowiec i Radom) oraz cztery z ośmiu komend w województwie łódzkim (RKU Łask, Opoczno, Piotrków Trybunalski i Skierniewice). Natomiast każda z pozostałych pięciu komend uzupełnień (RKU Częstochowa w województwie kieleckim oraz RKU Kutno, Łódź-Miasto, Łódź-Powiat i Wieluń) administrowała obszarem mniejszym niż wynosiła średnia powierzchnia jednej komendy w Łódzkim OW. Z kolei średnia wielkość RKU w województwie kieleckim wynosiła 3610 km², podczas gdy w województwie łódzkim tylko 2555 km². Oczywiście trzeba pamiętać, że średnią dla komend uzupełnień w województwie łódzkim znacznie zaniżyła RKU Łódź-Miasto (obejmująca swym działaniem jedynie obszar Łodzi obejmujący zaledwie 212 km²), gdyż po wyłączeniu owej komendy z wyliczeń dla województwa łódzkiego – średnia powierzchnia każdej z pozostałych siedmiu komend uzupełnień wynosiłaby 2890 km², więc zaledwie o około 70 km² mniej niż wyliczona wcześniej średnia dla jednej komendy w całym Łódzkim OW. Największymi pod względem powierzchni komendami uzupełnień w tym okręgu były następujące RKU: Kielce (12,4% powierzchni okręgu), Ostrowiec (12,1%), Piotrków Trybunalski (11,0%) i Radom (10,3%), najmniejszymi zaś RKU: Łódź-Miasto (0,6%), Łódź-Powiat (4,8%) i Częstochowa (4,9%). Natomiast pozostałe komendy zajmowały następujący procent powierzchni Łódzkiego OW: RKU Wieluń – 5,5%, RKU Kutno – 5,8%, RKU Busko – 7,1%, RKU Łask – 7,8%, RKU Opoczno – 8,8%, RKU Skierniewice – 8,9%)¹³.

¹³ Obliczenia na podstawie: *Powszechny sumaryczny spis ludności z 14 II 1946 r.*, Warszawa 1947, s. 1 i n.; *Rocznik statystyczny 1947*, Warszawa 1947, s. 12 i nast.

Tabela 5

Powierzchnia i liczba mieszkańców Rejonowych Komend Uzupelnień
w Łódzkim OW w latach 1945-1946

RKU (kategoria)	Powiaty podległej danej komendzie	Powierzchnia w km ²		Liczba mieszkańców		W tym mężczyzn	
		powiatów	RKU	powiatów	RKU	w powiatach	w RKU
województwo kieleckie							
Busko (III)	pińczowski stopnicki	1148	2738	117 101	246 311	55 855	117 124
		1590		129 210		61 269	
Częstochowa (III)	częstochowski	1903	1903	269 620	269 620	122 435	122 435
Kielce (I)	jędrzejowski kielecki włoszczowski	1366	4775	103 715	425 451	49 443	199 280
		2052		226 812		104 479	
		1357		94 924		45 358	
Ostrowiec (II)	iłżecki opatowski sandomierski	1835	4660	156 557	425 973	74 349	201 449
		1639		157 114		73 758	
		1186		112 302		53 342	
Radom (II)	koziernicki radomski	1857	3977	116 878	349 948	55 413	164 231
		2120		233 070		108 818	
Razem w województwie kieleckim		18 053		1 717 303		804 519	
województwo łódzkie							
Kutno (III)	kutnowski łęczycki	922	2239	98 311	210 458	45 931	98 236
		1317		112 147		52 305	
Łask (III)	łaski sieradzki	1390	3008	144 798	284 820	67 080	132 658
		1618		140 022		65 578	
Łódź-Miasto (I)	Miasto Łódź	212	212	496 929	496 929	212 164	212 164
Łódź-Powiat (III)	brzeziński łódzki	1095	1850	119 570	208 847	54 607	94 922
		755		90 277		40 315	
Opoczno (III)	konecki opoczyński	1619	3392	125 641	253 973	58 983	120 163
		1773		128 332		61 180	
Piotrków Trybunalski (III)	piotrkowski radomszczański	2073	4222	193 788	368 559	90 233	173 289
		2149		174 771		83 056	
Skierniewice (II)	łowicki rawski skierniewicki	1258	3416	107 502	268 543	50 888	127 112
		1327		92 098		43 993	
		831		68 943		32 231	
Wieluń (IV)	wieluński	2107	2107	176 220	176 220	83 829	83 829
Razem w województwie łódzkim		20 446		2 268 349		1 042 373	
Ogółem w Łódzkim OW		38 499		3 985 652		1 846 892	

Źródło: *Powszechny sumaryczny spis ludności z 14 II 1946 r.*, Warszawa 1947, s. 1 i n.; *Rocznik statystyczny 1947*, Warszawa 1947, s. 12 i n.

Z kolei, dokonując analizy sieci aparatu poborowego w Łódzkim OW pod względem zaludnienia, można stwierdzić, że średnio na jedną RKU uzupełnień przypadało 306 588 mieszkańców, choć w odniesieniu do województwa kielec-

kiego średnio na terenie jednej komendy zamieszkiwało 343 460 osób, a w województwie łódzkim – 283 544 osoby. Oczywiście i w tym względzie wyjątkową pozycję miała RKU Łódź-Miasto, którą przy powierzchni wynoszącej zaledwie 212 km² – zamieszkiwało aż 497 tys. mieszkańców, co stanowiło aż 12,5% ogólnej liczby mieszkańców obszaru stanowiącego Łódzki OW. Oprócz niej do komend uzupełnień o największej liczbie mieszkańców należały również RKU: Kielce i Ostrowiec (obie zamieszkiwało po 10,7% ogólnej liczby mieszkańców na obszarze omawianego okręgu), Piotrków Trybunalski (9,2%) i Radom (8,8%). Natomiast do komend o najmniejszej liczbie mieszkańców zaliczały się RKU: Wieluń (4,4%), Łódź-Powiat (5,2%) i Kutno (5,3%). Z kolei obszar pozostałych komend uzupełnień zamieszkiwał następujący procent ogólnej liczby mieszkańców Łódzkiego OW: RKU Busko – 6,2%, RKU Opoczno – 6,4%, RKU Częstochowa i Skierniewice – obie po 6,7% oraz RKU Łask – 7,1%. Ogółem, co warto dodać, większość ludności zamieszkującej obszar wspomnianego okręgu mieszkała na terenie województwa łódzkiego – aż 56,9%, podczas gdy 43,1 % na terenie województwa kieleckiego. Pod względem liczby mieszkańców na 1 km² – na obszarze całego Łódzkiego OW mieszkały średnio 104 osoby, choć w województwie kieleckim średnia ta wynosiła 95 osób na 1 km², natomiast w województwie łódzkim 111 osób. Także i pod tym względem zdecydowanie wyróżniała się RKU Łódź-Miasto, gdzie średnio na 1 km² przypadało 2344 osoby, podczas gdy w pozostałych komendach uzupełnień była ona zdecydowanie niższa i wynosiła w poszczególnych RKU: Częstochowa – 142 osoby, Łódź-Powiat – 113, Łask – 95, Kutno – 94, Ostrowiec – 91, Busko – 90, Kielce – 89, Radom – 88, Piotrków Trybunalski – 87, Wieluń – 84, Skierniewice – 79 i Opoczno – 75. Na zakończenie warto dodać, że według danych spisu powszechnego z 4 lutego 1946 r. na 100 mieszkańców całego obszaru Łódzkiego OW przypadało średnio 46 mężczyzn. Podobna wielkość występowała w tym zakresie zarówno w odniesieniu do mieszkańców województwa łódzkiego, jak i kieleckiego. W tym względzie, przyjmując wszystkich mężczyzn zamieszkujących obszar Łódzkiego OW za 100%, najwięcej mieszkało ich na terenie RKU Łódź-Miasto (11,5%), RKU Ostrowiec (10,9%) i RKU Kielce (10,8%), zaś na pozostałe komendy uzupełnień przypadało: RKU Piotrków Trybunalski (9,4%), RKU Radom (8,9%), RKU Łask (7,2%), RKU Skierniewice (6,9%), RKU Częstochowa (6,6%), RKU Opoczno (6,5%), RKU Busko (6,3%), RKU Kutno (5,3%), RKU Łódź-Powiat (5,2%) oraz RKU Wieluń (4,5%)¹⁴.

¹⁴ Ibidem.

Jak wcześniej podano, jednym z głównych zadań służby poborowej było uzupełnianie sił zbrojnych w rekruta. Odbywało się to w oparciu o ustawę o powszechnym obowiązku wojskowym z 9 kwietnia 1938 r. Czas trwania zasadniczej służby wojskowej w II połowie lat 40. wynosił zasadniczo 24 miesiące, w kawalerii natomiast – 25 miesięcy, z kolei w Marynarce Wojennej – 27 miesięcy. Pobór miał się odbywać wiosną i jesienią w granicach ustalonego kontyngentu poprzez komisje poborowe powoływane w każdej RKU, które przyznawały poborowym pięć kategorii zdrowia: A – zdolny do służby wojskowej, B – czasowo niezdolny do służby wojskowej, C – zdolny do służby w pospolitym ruszeniu, D – zdolny do pomocniczej służby wojskowej i E – zupełnie niezdolny do służby wojskowej. Po odbyciu zasadniczej służby wojskowej szeregowi i podoficerowie znajdowali się w rezerwie do ukończenia 40 roku życia, natomiast oficerowie do ukończenia 50 lat. Poborowi podlegali wszyscy mężczyźni mający ukończony 21 rok życia oraz kobiety, które ów obowiązek przyjęły ochotniczo. Zwolnione z obowiązku odbycia powszechnej służby wojskowej były osoby uznane za trwale niezdolne do służby wojskowej, pracownicy PKP w służbie czynnej, funkcjonariusze MO i UB w służbie czynnej, duchowni i zakonnicy prawnie uznawanych wyznań, a także te, które w czasie wojny przejęły niemiecką listą narodowościową. Natomiast z odroczeń mogli korzystać jedyni żywiciele rodzin, jedyni właściciele gospodarstw rolnych, uczniowie ostatnich klas gimnazjalnych i licealnych, studenci szkół wyższych oraz górnicy pracujący pod ziemią¹⁵.

Rejonowe Komendy Uzupelnień prowadziły aktualizowany na bieżąco rejestr zasobów mobilizacyjnych na podległym sobie terenie. Było to dla pracowników tych komend dużym wyzwaniem, gdyż musieli zaczynać prace w tym zakresie praktycznie od zera. Trzeba było jak najszybciej – we współpracy z lokalnymi władzami cywilnymi – sporządzić wykazy osób podlegających obowiązkowi powszechnej służby wojskowej wraz z kategorią zdrowia, adresem zamieszkania i wykształceniem. Z uwagi na zawieruchę wojenną i wielkie powojenne ruchy migracyjne sprostać temu zadaniu nie było łatwo, w rezultacie spisy ówczesne spisy były wielce nieprecyzyjne. Dodatkowo część mężczyzn unikała zgłoszenia się do komend uzupełnień (ukrywając się lub walcząc z nową władzą w szeregach podziemia zbrojnego), częstym zjawiskiem było także zmienianie

¹⁵ CAW WBH, SG WP, sygn. IV.501.1/A.1138, Zasady poboru do wojska z 4 III 1947 r., k. 11-25; Dz.U. RP 1938, nr 25, poz. 220; L. Grot, T. Konecki, E. Nalepa, *Pokojowe dzieje Wojska Polskiego*, Warszawa 1988, s. 100-101; W. Jarno, *Terytorialne władze wojskowe*, s. 207; J. Babuła, *Wojsko Polskie 1945-1989. Próba analizy operacyjnej*, Warszawa 1998, s. 112-113.

miejsz zamieszkania w poszukiwaniu lepszej przyszłości. Tym niemniej służba poborowa dość dobrze poradziła sobie w 1945 r. ze sporządzeniem i aktualizowaniem ewidencji zasobów mobilizacyjnych. Według niepełnego zestawienia z 15 września 1945 r. – od kwietnia do września 1945 r. w sześciu ówczesnych okręgach wojskowych zgłosiło się do komend uzupełnień celem rejestracji łącznie 1 504 268 osób (w tym 36 122 oficerów, 174 417 podoficerów, 1 277 499 szeregowych i 16 230 kobiet), z czego aż 27,8% w Łódzkim OW (418 839 osób). Spośród ogólnej liczby zarejestrowanych w całym kraju zmobilizowano w tym czasie 234 294 osoby, w tym 18,4% (43 040 osób) w Łódzkim OW – co stanowiło 10,3% osób, które stawily się do rejestracji (418 839 osób). Największy procent spośród osób, które zgłosiły się do rejestracji powołano do służby wojskowej w powiatach administrowanych przez RKU Łódź-Miasto (23,8%), RKU Łódź-Powiat (22,0%), RKU Częstochowa (13,2%) i RKU Łask (10,6%), podczas gdy w pozostałych komendach uzupełnień wynosił on jedynie 4-9% (w RKU Skierniewice – 9,1%, RKU Radom – 8,3%, RKU Ostrowiec – 6,9%, RKU Wieluń – 6,2%, RKU Skierniewice – 6,0%, RKU Kielce – 5,4% oraz RKU Pińczów – 4,0%)¹⁶.

Tabela 6
Ogólne sprawozdanie o mobilizacji na terenie
Łódzkiego OW do września 1945 r.

RKU	Zgłosiło się do rejestracji	Zmobilizowano
Łódź-Miasto	31 843	7588
Łódź-Powiat	33 150	7302
Łask	43 911	4646
Wieluń	27 809	1726
Częstochowa	47 434	6257
Pińczów	44 672	1807
Kielce	43 435	2354
Ostrowiec	27 911	1914
Radom	37 652	3141
Skierniewice	45 105	4128
Kutno	36 511	2177
Razem	418 839	43 040

Źródło: CAW, OW VI, sygn. IV.510.6.39, Ogólne sprawozdanie o mobilizacji na terenie Łódzkiego OW z 15 IX 1945 r.

¹⁶ CAW WBH, Departament Poboru i Uzupełnień, sygn. IV.501.2.34, Sprawozdanie z rejestracji i mobilizacji z 15 IX 1945 r., k. 2-16.

Prowadzony od sierpnia 1945 r. proces przechodzenia sił zbrojnych na organizację pokojową wymagała ponownie wielkiego wysiłku ze strony pracowników służby poborowej, gdyż wszystkich zwalnianych trzeba było wpisać ewidencji do prowadzonych przez RKU. W rezultacie pierwszy powszechny pobór w trakcie pokoju został przeprowadzony dopiero wiosną 1946 r. Najpierw jednak zarządzała ponowna rejestrację wszystkich podoficerów i szeregowych (zarówno tych zwalnianych do cywila, jak i już wcześniej zaliczonych do rezerwy), która miała miejsce w kwietniu. Objęła ona w całym kraju ogółem niemal 3,29 mln podoficerów i szeregowych z roczników 1926-1896 (w tym 170 tys. podoficerów), spośród których za zdolnych do służby wojskowej uznano 2,66 mln osób (80,1%). W trakcie wspomnianej rejestracji pracownicy RKU sporządzili zestawienia zasobów mobilizacyjnych poszczególnych roczników, co pozwoliło przeprowadzić pierwszy pokojowy pobór do wojska. Miał on miejsce w maju i objął poborowych rocznika 1925. Ogółem wcielono z tego rocznika do wojska i Korpusu Bezpieczeństwa Wewnętrznego 13,4 tys. poborowych (brak danych, jaka część z nich została zmobilizowana przez RKU z obszaru Łódzkiego OW). Cztery miesiące później, pomiędzy 20 sierpnia a 5 września przeprowadzono tzw. pobór jesienny. Zamierzano wówczas powołać do odbycia służby wojskowej 34 650 poborowych, z czego aż 9,5 tys. (27,4%) z obszaru Łódzkiego OW. Wspomniany rozdzielnik tuż przed rozpoczęciem poboru został zwiększony do 40 tys. poborowych, co zamierzano osiągnąć przez powołanie większej liczby poborowych w Lubelskim OW. Natomiast w przypadku Łódzkiego OW nie wprowadzono wówczas istotniejszych zmian w kwestii liczby poborowych mających zostać powołanych do służby wojskowej. W rezultacie w trakcie poboru jesiennego w 1946 r. w omawianym okręgu wcielono do wojska – zgodnie z założeniami – 9,5 tys. poborowych. Większość z nich powołano na przełomie sierpnia i września, gdyż do 24 sierpnia rozdzielnik poborowy dla Łódzkiego OW zrealizowano w 44%. Najlepsze wyniki pod tym względem osiągnęły do tego czasu RKU Opoczno i RKU Kutno, w których powołano do wojska odpowiednio 60% i 56% wielkości przewidzianej wspomnianym rozdzielnikiem. Nieco mniejsze wyniki osiągnęły także RKU Częstochowa i RKU Ostrowiec – po 51% przewidzianej do wcielenia liczby poborowych, RKU Łódź-Miasto – 50%, RKU Łódź-Powiat – 49%, RKU Wieluń – 46% i RKU Piotrków Trybunalski – 44%, podczas gdy w pozostałych były one znacznie gorsze (w RKU Łask – 38%, RKU Radom i RKU Skierniewice – po 35%, RKU Busko – 34% oraz w RKU Kielce – zaledwie 25%, co wynikało zapewne z ówczesnej sytuacji społeczno-politycznej na tym

terenie, będącym aktywnym obszarem działania podziemia niepodległościowego¹⁷.

Oba pobory w 1946 r. (wiosenny i jesienny), jak się niebawem okazało, były jedynymi, jakie przeprowadzono w Łódzkim OW. Było to spowodowane faktem, iż zaledwie po półtora roku jego istnienia naczelne władze wojskowe zaczęły rozważać we wrześniu 1946 r. koncepcję jego likwidacji. Głównym powodem były pogłębiające się w tym roku trudności finansowe armii wynikające z radykalnego ograniczenia budżetu Ministerstwa Obrony Narodowej. Poszukując oszczędności w funkcjonowaniu armii w czasie pokoju, nie zdecydowano się na swoiste półśrodki w postaci usprawnienie organizacji sieci okręgów wojskowych przy zachowaniu ich dotychczasowej liczby, lecz podjęto radykalną decyzję w tym zakresie polegającą na likwidacji jednego z okręgów. Dyrektywą NDWP nr 3 z 18 września zarządzono rozformowanie Łódzkiego OW, zmniejszając tym samym liczbę okręgów wojskowych do sześciu. Pozwoliło to na racjonalniejszą gospodarkę finansową w odniesieniu do wojskowych władz terytorialnych szczebla okręgowego oraz poprawiło sytuację kadrową w pozostałych okręgach. Według Kazimierza Frontczaka: *Zniesienie dowództwa OW VI motywowano ówczesną trudną sytuacją gospodarczą kraju i wynikającym z tego zahamowaniem rozbudowy wojska*¹⁸. Z kolei dyrektywa nr 3 z 18 września powody reorganizacji ujmowała bardzo ogólnikowo i nie zawierała wyjaśnienia bezpośrednich powodów likwidacji Łódzkiego OW. Nie wyjaśniono też w niej innej kluczowej kwestii, mianowicie – dlaczego do rozformowania wybrano właśnie ten okręg. W praktyce do dziś pytanie to pozostaje bez odpowiedzi¹⁹.

Zgodnie z dyrektywą nr 3 z 18 września – wchodzące dotąd w skład Łódzkiego OW województwo kieleckie miało zostać włączone do Lubelskiego OW, który miał odtąd obejmować swym działaniem obszar dwóch województw (kieleckiego i lubelskiego). Natomiast województwo łódzkie miało wejść w skład Poznańskiego OW, który także obejmować miał dwa województwa (poznańskie i łódzkie). Wspomniana dyrektywa została dwa dni później (20 września)

¹⁷ CAW WBH, Departament Poboru i Uzuppełnień, sygn. IV.501.2.15, Rozdzielnik poborowych rocznika 1925 z 1 VI 1946 r., k. 56; sygn. IV.501.2.56, Ogólne zestawienie poboru rocznika według stanu z 27 VIII 1946 r., k. 1; Dz.U. RP 1946, nr 15, poz. 197; W. Jarno, *Terytorialne władze wojskowe*, s. 208.

¹⁸ K. Frontczak, *Siłły zbrojne Polski Ludowej*, s. 128.

¹⁹ CAW WBH, Główny Zarząd Polityczno-Wychowawczy, sygn. IV.502.1.14, Dyrektywa NDWP nr 3 z 18 IX 1946 r., k. 482; W. Jarno, *Terytorialne władze wojskowe*, s. 97-98.

doprecyzowana rozkazem organizacyjnym NDWP nr 232. Zgodnie z nim, rozformowanie Łódzkiego OW miano zakończyć do 25 listopada. Niezwłocznie dowództwo okręgu sporządziło odrębne wykazy jednostek i instytucji wojskowych mających być przekazanych pod rozkazy dowództwa Poznańskiego OW oraz Lubelskiego OW. W odniesieniu do służby poborowej wszystkie RKU z terenu województwa kieleckiego (Busko, Częstochowa, Kielce, Ostrowiec i Radom) zostały podporządkowane dowództwu Lubelskiego OW, a wszystkie RKU z terenu województwa łódzkiego (Łódź-Miasto, Łódź-Powiat, Skierniewice, Łask z siedzibą w Pabianicach, Piotrków Trybunalski, Opoczno, Kutno i Wieluń) – dowództwu Poznańskiego OW. Formalnie Łódzki OW został rozwiązany z kilkudniowym opóźnieniem, tj. z dniem 30 listopada 1946 r.²⁰

Zakończyło to historię Łodzi jako siedziby wojskowych władz terytorialnych szczebla okręgowego. Od tej pory znaczenie garnizonu łódzkiego zaczęło systematycznie maleć, lecz instytucje służby poborowej działają w nim do dnia dzisiejszego, gdyż trudno wyobrazić sobie funkcjonowanie armii bez sprawie działającego zaplecza administrującego zasobami ludzkimi.

Bibliografia

Archiwalia

- Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego:
SG WP, sygn. IV.501.1/A.143, IV.501.1/A.149, IV.501.1/A.1138.
Główny Zarząd Polityczno-Wychowawczy, sygn. IV.502.1.14, IV.502.1.25.
Departament Personalny MON, sygn. IV.500.4.1001.
Departament Poboru i Uzupelnień, sygn. IV.501.2.5, IV.501.2.8, IV.501.2.15,
IV.501.2.34, IV.501.2.56, IV.501.2.90.
OW II, sygn. IV.510.2/A.369, IV.510.2/A.1567.
OW III, sygn. IV.510.3.155.
OW IV, sygn. IV.510.4/A.343.

²⁰ CAW WBH, Główny Zarząd Polityczno-Wychowawczy, sygn. IV.502.1.14, Dyrektywa NDWP nr 3 z 18 IX 1946 r., k. 482; sygn. IV.502.1.25, Rozkaz NDWP nr 232 z 20 IX 1946 r., k. 97; Departament Personalny MON, sygn. IV.500.4.1001, Rozkaz personalny Dowództwa Łódzkiego OW nr 132 i 133 z 12 XI 1946 r., k. 282 i 284; OW II, sygn. IV.510.2/A.369, Rozkaz Dowództwa Lubelskiego OW nr 135 z 16 X 1946 r., k. 218-219; sygn. IV.510.2/A.1567, Rozkaz Oddziału III SG nr 559 z 25 X 1946 r., k. 179-181; Poznański OW, sygn. IV.510.3.155, Wykaz jednostek Łódzkiego OW podlegających przekazaniu Poznańskiemu OW z 1 XI 1946 r. i Rozkaz organizacyjny nr 181 z 12 XI 1946 r.; Łódzki OW, sygn. IV.510.6.89, Rozkaz NDWP z 2 X 1946 r.; W. Jarno, *Terytorialne władze wojskowe*, s. 98-99; K. Frontczak, *Sily zbrojne Polski Ludowej*, s. 128.

OW VI, sygn. IV.510.6.1 , IV.510.6.8, IV.510.6.14, IV.510.5.18, IV.510.6.39, IV.510.6.89.

OW VII, sygn. IV.510.7.3

Źródła drukowane

Dziennik Ustaw 1938, 1944, 1945, 1946.

Powszechny sumaryczny spis ludności z 14 II 1946 r., Warszawa 1947.

Rocznik statystyczny 1947, Warszawa 1947.

Opracowania

Babula J., *Wojsko Polskie 1945-1989. Próba analizy operacyjnej*, Warszawa 1998.

Dolata B., *O naczelnych władzach i instytucjach Ludowego Wojska Polskiego w latach 1944-1945. Zarys organizacji*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1964, R. IX, | nr 4.

Frontczak K., *Siłły zbrojne Polski Ludowej. Przejście na stopę pokojową 1945-1947*, Warszawa 1974.

Grot L., Konecki T., Nalepa E., *Pokojowe dzieje Wojska Polskiego*, Warszawa 1988.

Jarno W., *Terytorialne władze wojskowe w Polsce w latach 1945-1949. Organizacja i działalność okręgów wojskowych*, Łódź 2011.

Jurgielewicz W., *Organizacja aparatu mobilizacji Ludowego Wojska Polskiego w latach 1944-1945*, „Myśl Wojskowa” 1965, R. XVI, z. 11.

Jurgielewicz W., *Organizacja Ludowego Wojska Polskiego (22.VII.1944 – 9.V.1945)*, Warszawa 1968.

Jurgielewicz W., *Stan liczebny i organizacyjny Ludowego Wojska Polskiego w przededniu zakończenia drugiej wojny światowej*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1967, R. XII, nr 2.